

З історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн

Д. М. Ключенко (Одеса)

Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні [червень — серпень 1941 р.]

Серед багатьох «білих плям» в історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн є трагічні події, пов'язані з 6-ю та 12-ю арміями у районі Умані — Підвисокого, що вплинуло не лише на загальні події на фронтах, а й на морально-політичний стан армії і цивільного населення.

Як відомо, фашистське командування в своїх агресивних планах особливу увагу звертало на захоплення України та Кавказу — найбагатших районів з великими запасами хліба, вугілля, руди і нафти. Ця місія покладалася на групу німецьких армій «Південь», до якої входили 6, 11 та 17-а польові армії, 1-а танкова група, 3-я і 4-а румунські армії та 8-й угорський корпус. Усього в цій групі налічувалося 57 дивізій. Ударну силу в ній становили 6-а польова армія та 1-а танкова група в кількості 21 дивізії, в тому числі 9 танкових і моторизованих. Ударне угруповання налічувало близько 300 тис. солдатів і офіцерів, біля 5,5 тис. гармат і мінометів, 700 танків. З повітря їх підтримували 1300 літаків¹.

На Львівсько-Київському напрямку їм протистояли війська Київського Особливого військового округу, перетвореного у Південно-Західний фронт (командуючий — М. П. Кирпонос). До складу фронту входили 5, 6, 12 і 26-а армії, що прикривали державний кордон довжиною 940 км. Ділянку фронту від Кристонополя до Радимки (майже 140 км) прикривала 6-а армія (командуючий — генерал І. М. Музиченко, член Військової ради — дивізійний комісар М. К. Попов, начальник штабу — комбриг М. П. Іванов). До складу армії входили три стрілецькі, одна кавалерійська дивізії, 4-й механізований корпус, 5 окремих кулеметних батальйонів і два артилерійські полки.

На всіх ділянках фронту ворог мав чисельну перевагу військ і техніки. Так, лише в смузі 6-ї та 26-ї радянських армій проти п'яти стрілецьких й однієї кавалерійської дивізій наступали 12—14 піхотних дивізій противника, підтриманих танками й авіацією.

З перших днів війни радянські війська опинилися в надзвичайно тяжкому становищі. Сталін і його найближче оточення допустили прорахунки у визначенні моменту можливого нападу, не потурбувалися про перебудову військової економіки, вчинили найжорстокіші репресії проти командного складу армії. Було усунуто з армії понад 40 тис. командирів і політпрацівників. Близько 1200 літаків були знищені на аеродромах у перші ж години війни, а тому ворог мав перевагу в повітряних боях, виводив з ладу цілі вузли і лінії зв'язку, стрімко наступав, долаючи водні рубежі, перехоплював комунікації, зривав і послаблював заплановані контрудари.

Через неузгодженість між військами, слабкий зв'язок і нестачу боєприпасів скоро виявився розрив і між 5-ю та 6-ю арміями, куди прорвалися танкові й моторизовані дивізії 1-ї танкової групи генерала Клейста. За чотири дні війни в напрямку головного удару ворог просунувся до

80—100 км у глибину, змусивши стягувати в місце прориву наші додаткові сили й засоби, ослаблюючи тим самим інші ділянки. 29 червня гітлерівське командування ввело в бій ще 7 дивізій і відновило наступ на Житомирсько — Київському напрямку. Хоч війська 5-ї та 6-ї армії і продовжували запеклі бої, проте вони не змогли стримати наступ ворога. Вже 30 червня фашисти вдерлися в Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно.

Продовжуючи наступ, гітлерівці при підтримці авіації 3 липня форсували річку Горинь й увірвалися в Шепетівку ще до того, як туди мали підійти частини 6-ї армії. В одному з перших донесень командування армії знаходимо таке повідомлення: «Противник рухливими частинами при підтримці танків прагне обходити з флангів і оточувати наші частини прикриття, відрізаючи їм шляхи відходу, одночасно проводячи висадку невеликих десантних груп і бомбардування головних комунікацій, зриваючи планомірний відхід частин»².

Прагнучи приховати справжній стан на фронті, офіційні радянські засоби інформації всіляко дезінформували такими повідомленнями: «На південному крилі радянсько-німецького фронту у відповідності до прийнятого 30 червня рішення продовжувалося відведення військ Південно-Західного й правого крила Південного фронтів на смугу старих укріплених районів»³. Не відзначалися щирістю й повідомлення Радянського Інформбюро. У зведенні від 8 липня знаходимо таке резюме: «На Новоград — Волинському напрямку продовжувалися напружені бої з танковими й моторизованими частинами противника, на південь від цього напрямку наші війська рішучими контратаками з флангу і тилу знищили близько двох піхотних полків противника»⁴.

Сили 6-ї армії генерала І. М. Музиченка були нерівними із силами противника. Лише в першому ешелоні на тій ділянці фронту гітлерівці мали 11 дивізій, з них — 3 танкові і 3 моторизовані. У тій складній ситуації генерал Музиченко прийняв рішення відвести війська на рубіж Рихальське — Новоград-Волинський — Рогачів — Базалія.

9 липня частини 6-ї армії завдали контрудару на Бердичівському напрямку, де до них приєдналася бердичівська група військ на чолі з командиром 16-го механізованого корпусу О. Д. Соколовим. Сюди ж також увійшли підрозділи 15-го механізованого корпусу під командуванням командира 10-ї танкової дивізії генерал-майора С. Я. Огурцова.

Події на фронтах на той час розвивалися трагічно для радянських військ, і чекати підмоги не було звідки. Ворог уже окупував Прибалтику, Білорусію, значну частину України, рвався до Ленінграда й Москви. Щоб якось укріпити південне крило фронту, Ставка Верховного Головнокомандування до 25 липня об'єднала ослаблені війська 6-ї та 12-ї армій в одну «групу Понеділіна» (командуючий 12-ю армією) й перевела її зі складу Південно-Західного до Південного фронту.

Проте ці об'єднання вже не могли врятувати складної ситуації. До середини липня війська Південно-Західного напрямку зазнали великих втрат. Про складність ситуації того часу свідчать такі донесення генерала І. М. Музиченка:

«Армія не має сил і засобів парировати всеохоплюючі удари ворога і прикрити напрямки Житомира та Бердичева, оскільки противник рухається швидше, а ми не в змозі в потрібний момент провести перегрупування механізованого корпусу через відсутність матеріальної частини...».

«Відсутній зв'язок, не вистачає транспорту, нікудишні шляхи роблять армію погано керованою...».

«Армія має запас всіх видів забезпечення на 3 дні. Через відсутність транспорту підвіз здійснюється з великими труднощами. Евакуація поранених проводиться попутними вантажівками і випадковими підводами. Залізничне сполучення Житомир — Старокостянтинів перерване»⁵.

У донесенні від 8 липня в Ставку і в штаб фронту повідомлялося: «Війська армії знаходяться:

19-й стрілецький корпус — орієнтовно на лінії Новоград-Волинський (точної інформації не маємо через відсутність зв'язку).

7-й СК — з 5 липня зв'язку не маємо. Через зв'язкового довідалися, що 5—6 липня відходив через Бердичів на Білу Церкву. З підпорядкування армії вибув.

36-й СК — 6 липня попав під бомбардування ворожої авіації в районі Мала Медведівка.

49-й СК (197-а стрілецька дивізія) — в районі Великої Салихи попала під бомбардування авіації і танків противника.

4-й механізований корпус — 7 липня вирушив із Старокостянтинова в напрямку Чуднова.

15-й механізований корпус — веде бої біля Бердичева»⁶.

З цих коротких донесень можна зрозуміти трагічність ситуації, в якій перебували війська армій всього через два тижні після початку війни. А 10 липня було надіслано таке донесення: «6-а армія танковими частинами групи Клейста розрізана на 2 ізольовані частини, які не можуть управлятися з єдиного центру».

30 липня танкові дивізії Клейста через Шполю прорвалися до Новоархангельська, а 2 серпня вийшли до Первомайська, з'єдналися з 17-ю польовою армією гітлерівців, створивши навколо 6-ї і 12-ї армій, по суті, подвійне кільце оточення.

Таким чином, до початку серпня 1941 р. 6-а і 12-а армії були відкинуті в район Умані — Підвисокого, а потім оточені переважаючими силами противника. Слід відзначити, що на той час у стрілецьких дивізіях налічувалося по кілька сотень бійців, а в танкових з'єднаннях майже зовсім не лишилося бойових машин і боеприпасів для них. Через масові репресії і втрату командного складу, очолювати роти й батальйони доводилося нерідко молодим лейтенантам, а майори та підполковники очолювали полки і, навіть, дивізії.

Один з учасників тих подій, письменник Є. Долматовський, майже через сорок з лишком років зазначив: «Та битва на кіровоградській землі, учасником якої мені випало бути через місяць з лишком після початку Великої Вітчизняної війни, відноситься до подій найбільш трагічних у моєму житті та й взагалі, напевне, до найсуворіших, які лише можна собі уявити»⁷.

Гортаючи пожовклі донесення Архіву Міністерства оборони колишнього СРСР, видно всю трагічність ситуації, в якій опинилися наші воїни в початковий період війни. Укомплектованість військ 6-ї й 12-ї армій становила лише половину потрібного особового складу, був великий некомплект матеріальної частини, в механізованих підрозділах переважали застарілі танки Т-26, БТ-5, БТ-7. Новітні ж машини КВ і Т-34 лише починали надходити. Ворог на головних напрямках наступу мав, як правило, чотирикратну й п'ятикратну перевагу, найновішу військову техніку, переслідував і бомбардував війська з повітря, руйнував шляхи відступу, порушував зв'язок між частинами. Наші війська не мали не лише авіації, а навіть потрібних протитанкових і протиповітряних засобів боротьби, тягачів і боеприпасів до них.

Розірваність армій на кілька ізольованих частин і з'єднань, відсутність достовірної інформації про місцезонашування військ ставили командуючих 6-ю і 12-ю арміями генералів І. М. Музиченка й П. Г. Понеділа в надзвичайно тяжке становище. Про це свідчать такі донесення:

«16-й механізований корпус під командуванням комдива Соколова вийшов з Бердичева і 9 липня вів бої на південь від міста».

«До 10 липня противник, підтриманий батальйоном танків, вийшов на рубіж Чуднів — Вільшанка».

«9 липня наш 49-й стрілецький корпус відкинутий противником у район Сміла — Чеснівка».

«11 липня в напрямку Краснопіль — Сміла вела бої 140-а стрілецька дивізія з групами противника до однієї роти з гарматами і міномета-

ми. 4-й механізований корпус виконує завдання: прикрити рубіж Янушпіль—Сміла з метою недопущення проникнення танків у район Янушпіль — Петриківці. Противник обходить 8-у танкову дивізію з півночі й півдня, атакуючи Янушпіль».

«8-й мотополк оточений в Янушполі 11 липня. Вислані на підмогу танки, підбиті»⁹.

Але навіть у такий, здавалося б, безвихідній ситуації воїни показували приклади відваги й героїзму. Нерідко з гвинтівками й багнетами вони атакували противника, влаштовували засади, нападали на колони машин і мотоциклів. Ось кілька записів, почерпнутих у архіві: «22 липня близько 4-ї години ранку війська противника були атаковані частинами 49-го стрілецького корпусу в Оратові. Ворогові завдано значних втрат. Деякі підрозділи, залишивши грузовики й матеріальну частину, розбіглися по навколишніх лісах, а частина відійшла в північно-східному напрямку. Захоплено трофеї: біля 300 мотоциклів, 200 вантажівок, 12 гармат, взято 40 полонених з 16-го мотоциклетного батальйону і 16-го розвідувального батальйону противника».

«До 24 липня 6-а армія стримувала просування ворога на рубежі Наказне — Васильківці — Должек — Зозов. Вранці 24 липня відійшли на рубіж Староживотів — Скала — Богданівка. Одночасно взаємодіючи з 12-ю армією, 37-м і 49-м стрілецькими корпусами, веде бої з метою прориву оточення в напрямку Ситківці — Тетіїв»⁹.

Виснажливі безперервні бої, постійне переслідування ворожою авіацією, нестача продуктів і боеприпасів ставили воїнів у тяжке становище. Кільце оточення з кожним днем звужувалося. На півночі й сході від райцентру Новоархангельська Кіровоградської області війська 6-ї і 12-ї армій продовжували відбивати натиск 16, 11, 9-ї танкових дивізій, двох механізованих. Із заходу наступали 297, 24, 125 і 97-а піхотні дивізії противника. На півдні і південному сході були виставлені 1-а і 4-а гірськострілецькі та 257, 96, 110 і 101-а фашистські піхотні дивізії, угорський і румунський корпуси, італійська дивізія. Таким чином, ослаблені війська 6-ї і 12-ї армій сковували навколо себе 22 дивізії противника. Ці бойові операції на два тижні затримали просування гітлерівців до Києва, Запоріжжя й Дніпропетровська.

1 серпня Військова рада двох армій відправила в Москву й до штабу Південного фронту ще одне донесення:

«Становище стало критичним. Оточення 6-ї і 12-ї армій повністю завершено. Створилась загроза розпаду загального бойового порядку 6-ї і 12-ї армій на дві ізольовані групи з центром у Бабанці й Текліївці. Резерви відсутні. Просимо очистити лінію введення нових сил на ділянці Тернівка — Новоархангельськ. Боеприпаси відсутні. Пальне закінчується»¹⁰.

Москва, як і штаб Південного фронту, ніяк не зреагували на ті загальні прохання. Тоді начальник штабу 6-ї армії комбриг М. П. Іванов звертається до начальника штабу 18-ї армії з таким листом, написаним олівцем під копірку:

«1. Противник прагне повністю оточити нашу й 12-у армії. Захоплює кільцем такі населені пункти: Новоархангельськ, Свердловікове, Зеленьків, Майданецьке, Тальне, Поташ, Рож, ст. Бабанка, Ксендзівку, Войтівку, Умань, Громи, Поярівку, західну частину Дубового (всі пункти навколо Умані). Крім того, переправа біля Тернівки знаходиться під обстрілом. Таким чином, частини 6-ї й 12-ї армій знаходяться в повному оточенні, оскільки противник паралельним переслідуванням на вантажівках і танках весь час випереджає нас. Стан військ надзвичайно тяжкий: великі втрати, відсутні боеприпаси, пальне закінчується.

2. Для прийняття ефективних заходів і вибору напрямку виходу з оточення прошу терміново (краще літаком, ніж по радіо) повідомити, де знаходяться ваші сили, напрямок дій противника і ваші плани щодо

найближчих днів. Літаків зв'язку ми не маємо. 1.VII.1941, 15 год. 45 хв.»¹¹.

Але, незважаючи на безвихідне становище, оточені воїни продовжували боротися з переважаючим противником. Прикордонники і воїни 10-го укріпленого району оволоділи Нерубайкою й продовжили наступ на Торговицю. 44-а гірськострілецька дивізія, розриваючи кільце оточення, оволоділа Новоархангельском, але утримати райцентр не змогла. Бої не припинялися ні вдень, ні вночі. Ослаблені воїни знову й знову рвалися в бій. Село Кам'яне, як і всі інші населені пункти, переходило з рук у руки. Між селами Підвисоком і Копенкуватим для оборони бійці використовували залишені танки нашої 15-ї дивізії, що лишилися без пального, й з їхніх кулеметів відбивали атаки противника.

Становище оточених погіршувалось уже не по днях, а по годинах. Начальник служби тилу штабу армії підполковник Федотов доповідає в штаб Південного фронту:

«Лишилось гвинтівкових патронів — 267 тис. штук, ручних гранат — 2 тис. штук, мін (усіх калібрів) — 3120 штук. Продовольчих запасів на складах немає. Зв'язку з постачальними службами немає. Отримання хліба не проводилось у зв'язку з діями противника в тилу армії»¹².

І, нарешті, одне з передостанніх повідомлень до штабу Південного фронту, що прояснює розташування військ напередодні повного оточення:

«31 липня близько 15.00 противник розпочав активний наступ на лінії фронту й активну розвідувальну діяльність з боями на лівому крилі армії в напрямку Дубове — Бабанки.

Під натиском противника відкинуті з оборонних рубежів: 49-й стрілецький корпус, 16-й механізований корпус і правий фланг 37-го стрілецького корпусу.

6-а армія підтримує дії ударної групи 12-ї армії по ліквідації загроз оточення з півночі в напрямку Новоархангельська.

До 22.00.31 липня частини 6-ї армії займали такі позиції:

а) 2-й механізований корпус у складі одної танкової дивізії (без танків) і переданий 58-й дивізіон протягом дня утримували рубіж Косенівка — Ст. Бабани — Краснополка. Штаб корпусу знаходився в Доброводах.

б) 49-й стрілецький корпус обороняв рубіж Краснополка—Кочубівка, чинячи впертий опір противнику (до піхотної дивізії). З настанням темряви корпус почав відходити на проміжний рубіж. Штаб корпусу знаходився в с. Войтівці.

в) 16-й механізований корпус (173-а стрілецька дивізія в складі біля 250 бійців, 141-а стрілецька дивізія в складі понад 240 бійців і 44-а танкова дивізія). У другій половині дня противник силою до піхотної дивізії з танками розпочав наступ, зосереджуючи головні зусилля на лівому фланзі оборони механізованого корпусу. З району Горобецьке, на південний схід від села, наступало близько батальйону піхоти, з боку Паланки до північно-західної околиці Кочержинців — близько полку піхоти з 15—20 танками. З боку Кузьминої Греблі на машинах просувалось близько батальйону піхоти, а з півдня на Громи — приблизно така ж кількість ворожих військ.

г) 39-й стрілецький корпус (137-а, 139-а і 80-а стрілецькі дивізії, 44-а мотострілецька дивізія). Протягом дня утримували рубіж, за винятком правого флангу, де 137-а СД змушена була відійти на східну околицю с. Громи. Штаб корпусу — в Гродзевому.

д) 189-а стрілецька дивізія — армійський резерв. Знаходиться в сс. Бабанка, Дубове, забезпечуючи лівий фланг 864-му стрілецькому полку»¹³.

Аналізуючи ту ситуацію, природно, виникає запитання: чи були в командування арміями розроблені плани виходу чи спроби прориву з оточення? Виявляється, були, хоч гарантованого успіху не давав жоден з них. Ось, наприклад, в архіві зберігається лист командира 16-го меха-

нізованого корпусу комдива О. Д. Соколова, з яким він звернувся до Військової ради об'єднаних 6-ї і 12-ї армій. В ньому, зокрема, пропонується:

«Виводити війська на головний оборонний рубіж: В'язова — Лебедин — Новомиргород — Панчеве такими напрямками:

37-й стрілецький корпус — Острівець — Підвисоке — Тишківка — Новомиколаївка — Хмельове — Мала Виска — Панчеве;

16-й механізований корпус — Оксанине — Новоархангельськ — Вільшанка — Якимівка — Арсенівка — Новомиргород;

49-й стрілецький і 24-й механізований корпуси — Вишнополь — Кам'янече — Скалеве — Кальніболот — Надлак — Петроострів — Водяне — Лебеді;

13-й стрілецький і 8-й механізований корпуси — Зеленьків — Довгеньки — Петраківка — Мокре — Калегірка — Шпола — Матусів;

2-й механізований корпус — Кальянка — Глибочек — Малий Катеринопіль — Богачівка — Томильне — В'язове...»¹⁴.

У додатку до запропонованого плану генерал Соколов розробив навіть проміжні рубежі для кожного із з'єднань. Але ситуація змінювалася настільки швидко, що багато його пунктів уже втрачали свою злободенність. І все ж комдив спробував вирватися з оточення разом із рештою воїнів підпорядкованого йому корпусу.

Зібравши в кулак воїнів 87-го полку 44-ї танкової дивізії, наявні бойові машини й боеприпаси, соколовці вночі прорвали вороже кільце оточення, знищуючи живу силу й техніку противника, вибалками і лісами спробували пробратися до Дніпра. Гітлерівці здійняли тривогу, підняли в повітря авіацію, стягнули додаткові сили військ. Перший бій воїни прийняли на території Голованівського району. Противнику вдалося вивести з ладу майже всі танки й гармати, завдати значних людських втрат.

Але ті, хто лишилися живими, на чолі із Соколовим пішли в психологічну багнетну атаку. Надлюдськими зусиллями бійці вибили гітлерівців із залізничного насипу. В тому ж бою генерала Соколова було поранено в руку, але він не залишив поля бою. Соколовці прорвалися до річки Синюхи, переправились через водний рубіж. Але на їхньому шляху знову з'явилися фашистські танки й піхотинці. Генерал розумів, що великою групою пройти непоміченими не вдасться. Тоді він розділив воїнів на три окремі підрозділи. Одному наказав відходити берегом річки на південь, іншому — на північ, а сам з групою сміливців вступив у свій останній бій. Уже не було гранат, патронів, другий день війни нічого не їли. Але в грудях б'ються гарячі серця патріотів.

— Вперед, хлопці! — лунає команда генерала.

Гітлерівці, помітивши, що у бійців відсутні набої, пішли в зустрічну атаку. Застигли серед степу сталеві ворожі машини. Проти десятка червоноармійців рушили півсотні чужинців. Три бійці прикривали собою командира, намагаючись якимось врятувати його життя. Але у тяжкому стані вороги схопили пораненого генерала, відправили його до лазарету в Новоукраїнку. В німецьких газетах незабаром з'явилося повідомлення: «Під час боїв біля Умані потратив у полон тяжко поранений командир 16-го механізованого корпусу генерал О. Д. Соколов, визначний діяч Червоної Армії».

Фашисти жорстоко знущалися над непокірним командиром. Почалися надлюдські тортури у новоукраїнській в'язниці. Розстріляного генерала вороги закопали біля в'язниці й зрівняли могилу із землею. Але вночі місцеві жителі нагорнули на могилку землі і поклали на неї прострілену військову каску. Після війни новоукраїнці поставилиobelisk мужньому генералові, посадили на могилі квіти.

Цей приклад з воїнами 16-го механізованого корпусу зайвий раз засвідчує, що вирватися з подвійного оточення було майже неможливо, бо означало наражатись на вірну смерть. Тому звинувачувати генералів

І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна в боягузстві чи зраді навряд чи було виправдано.

І все ж окремим частинам і групам воїнів вдалося з боями пробитись крізь вороже кільце й вирватись з оточення. В архіві Міністерства оборони є такий запис: «Після тяжких оборонних боїв у районі Умані війська 6-ї та 12-ї армій виходили на лінію Новомиргород — Новоукраїнка з метою переправи на лівий берег Дніпра... Для ліквідації прориву противника на Дніпропетровському напрямку до 1 вересня 1941 р. була сформована нова 6-а армія на базі 48-го стрілецького корпусу генерала Р. Я. Малиновського»¹⁵.

Отже, вдалося пройти тернистим шляхом і вирватись з оточення 48-у стрілецькому корпусу генерала Р. Я. Малиновського, який очолював 6-у армію другого формування. На базі інших розділених частин і груп, що дісталися в район Запоріжжя, було утворено й нову 12-у армію під командуванням генерала І. В. Галаніна.

Читаць може уявити, які випробування доводилося переборювати військам, що потрапляли в «котли» і «пробки», переслідувані ворожими танками та авіацією, вступаючи в нерівні бої з переважаючим противником, втрачаючи вбитими і пораненими багатьох своїх однополчан. Нерідко вдавалося дістатися до своїх лише невеликим групам і частинам.

Осмислюючи ті трагічні події, виникає природне запитання: чи робило спробу командування визволити з оточення 6-у й 12-у армії? Так, робило. На початку серпня головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку маршал С. М. Будьонний наказав командуючому 26-ю армією генералові Ф. Я. Костенку прориватися назустріч оточеним військам. Воїни сусідньої армії мужньо вступили в бій, врізались у бойові порядки противника вглиб до 20 кілометрів. Але 7 серпня склалася критична ситуація під Києвом і командування Південно-Західного фронту змушене було повернути 26-у армію назад.

Командування Південного фронту також робило спробу виручити оточених у районі Первомайська, куди мали прорватися частини 6-ї та 12-ї армій. Але так сталося, що й сама 18-а армія (командуючий — генерал А. К. Смирнов), яка отримала це завдання, ледь не потрапила в оточення. Достатніх власних сил для прориву оточення в командування «Групи Понеделіна» вже не було. Не вистачало не лише людських ресурсів, а навіть озброєння, боеприпасів, пального й продуктів. Гітлерівці танковими атаками, глибокими обходами, бомбардуванням з повітря прагнули не допустити відходу радянських військ з Правобережної України, знищити їх ударами з тилу.

Авторові цих рядків довелося стати свідком того, як змучені в боях, ослаблені бійці, що виривались з оточення, серед яких було чимало й поранених, на початку серпня 1941 р. попали під несподіваний вогонь у своєму тилу біля Лозоватки (14—15 км від Кіровограда). З цегляного будинку місцевої школи вдарив німецький кулемет. Ворог, стежачи за відступом колони, висадив десант і перекрив шлях відходу до обласного центру. Десятки бійців загинули й були поранені, інші повернули у вибалок і почали пробиратись у бік сусіднього лісу. Таких підступних дій ворожих десантників було чимало. Вони не лише підривали переправи, знищували склади пального й боеприпасів, а й сіяли паніку, заважали планомірному відступові радянських військ.

Та повернімося до Підвисокого, де, стікаючи кров'ю, оборонялася решта бійців 6-ї та 12-ї армій. Кільце ворожого оточення з кожним днем звужувалося, притиснуті до «Зеленої брами» воїни зосереджувалися в лісовій галявині. Відстрілювались від наступаючих гітлерівців останніми набоями, нерідко переходили в багнетні атаки. Становище ставало безнадійним. А із штабу Південного фронту (Ставки Будьонного) надходять безглузді накази: «Ліквідувати противника, що просочився...», «Понеделіну знову підтверджую наказ новими атаками пробити собі шлях і вийти з оточення» (розпорядження № 0047). Чого в цих наказах

більше? Незнання справжньої ситуації, чи спроба реабілітувати себе перед Верховним Головнокомандуючим і своїм оточенням за безпорадність у надзвичайно складній ситуації?..

Із «Зеленої брами» у Ставку Будьонного відправляється остання радіограма: «Боротьба йде в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбардує. Б'ють — артилерія і міномети, очікуємо атаки танків. Протримаємось до вечора. Вночі йдемо на останній штурм. Війська ведуть себе героїчно...»¹⁶.

Останній штурм, на жаль, не описаний жодним очевидцем, нічого про нього не сказано і в офіційній радянській історіографії. Це була атака приречених, у яких було лише два виходи: або загинути на полі бою, або загинути в полоні мученицькою смертю. Нічна атака не принесла успіху. При спробі вирватись з оточення було підбито танк командуючого 6-ю армією, самого генерала І. М. Музиченка — поранено. Під час другої спроби обидва командири І. М. Музиченко й П. Г. Понеділін разом з групою вищих офіцерів були захоплені в полон. Це сталося 6 серпня 1941 р.

Збираючи матеріал про ті трагічні події, гортаючи сторінки численних офіційних видань, автор прагнув з'ясувати кількість загинлих, полонених, тих, які пропали безвісти. Але є лише скупі повідомлення: «Головні сили 1-ї танкової групи ворога спільно з 17-ю армією перехопили 2 серпня комунікації 6-ї та 12-ї армій і оточили їх у районі Умані. Радянські війська вели героїчну боротьбу до 7 серпня, а окремі загони — до 13 серпня. Частина військ у впертих боях вирвалася з оточення, багато воїнів стали партизанами, але тисячі вірних синів Батьківщини загинули смертю хоробрих. Багатьох бійців і командирів спіткала тяжка доля фашистського полону»¹⁷.

Збираючи матеріал про долю 6-ї й 12-ї армій, мені разом з київськими істориками О. Компан і Г. Сергієнком довелося побувати в «Зеленій брамі», розмовляти з мешканцями навколишніх сіл. Там і сьогодні, розпилюючи зрізані дуби і берести, натрапляють на кулі й осколки, що вросли в дерева. Під час останнього штурму гітлерівці, оточивши ліс, прострілювали його артилерійським і кулеметним вогнем, навіть не брали в полон останніх захисників — «фанатиків». Один із свідків бою сказав: «Якби можна було зараз дати команду і підняти усіх тут загинлих, їх би було більше, ніж дерев у цьому лісі».

Ще одне питання хотілося б порушити в розвідці в порядку полеміки з відомим російським письменником, автором «Зеленої брами» Є. А. Долматовським. Гідно оцінюючи його титанічну роботу по збиранню матеріалу й висвітленню невідомих сторінок початкового періоду війни, мушу не погодитись із заниженою цифрою полонених 6-ї й 12-ї армій, названих у його книзі. Автор цитує німецькі джерела, які вказують кількість полонених: 103 тис. (Тіппельскірх), 74 тис. (Нюрнберзький процес). Ще називаються цифри в 50, 30 і 40 тис. чол., які є дуже сумнівними.

Хочу додати, що мені в Уманському музеї довелося бачити трофейне фото, де в серпневу спеку, в глиняному кар'єрі за колючим дротом стояли (ніде було яблуку впасти) десятки тисяч наших полонених. Враження від побаченого гнітюче. Підрахувати кількість тисяч неможливо, але ж треба мати на увазі (про це згадує й автор), що щодня в таборі вмирало по 60—70 чол., по 250—300 чол. вивозили на розстріл. А більш здорових ешелонами відправляли в Німеччину, великі групи людей виділяли для збирання хлібів у сусідніх районах. Кілька сотень полонених врятували українські жінки, називаючи їх своїми родичами й близькими.

Крім того, слід враховувати, що війська 6-ї й 12-ї армій базувалися не лише біля Умані, а й на території Кіровоградської, Київської, Житомирської, Вінницької та інших областей, де також для полонених

споруджувалися місцеві табори. Лише на Кіровоградщині їх було п'ять: в Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші й Терновій Балці. Отже, з усією вірогідністю можна погодитись із цифрою, названою на Нюрнберзькому процесі, — приблизно 74 тис. чол.

Нині, напередодні піввікового ювілею Перемоги в минулій війні, варто зайвий раз поставити питання: чому ми зазнали таких великих людських й матеріальних втрат у грізному 1941 році? Мабуть, причина не лише в названих уже прорахунках. Треба визнати, що неправильно була сама військова доктрина тоталітарної системи. Згадаймо, як запевняли нас, що в майбутній війні будемо воювати «малою кров'ю й на чужій території». Тактика відступу, оборонних боїв навіть не вивчалась у військових академіях. Ті прогалини військової науки відчули на собі командири й бійці, платили за них високою ціною.

Отже, вшановуючи пам'ять загиблих у тій війні, слід зробити докір тим, хто кинув у безжальну м'ясорубку мільйони і мільйони людей різних національностей, завчасно не потурбувавшись про безпеку країни і долю її мешканців.

¹ Военные грозы над Полесем. — К., 1985. — С. 10.

² Архів Міністерства оборони Російської Федерації, ф. 334, оп. 5307, спр. 10, арк. 143 (далі — Архів МО РФ).

³ История второй мировой войны 1939—1945. — М., 1975. — Т. 4. — С. 45.

⁴ Сообщения Советского Информбюро. — М., 1944. — Т. 1. — С. 35.

⁵ Архів МО РФ, арк. 146—148.

⁶ Там же, арк. 151.

⁷ Долматовский Е. Зеленая брама // Роман-газета. — 1983. — № 2. — С. 1.

⁸ Архів МО РФ, арк. 195.

⁹ Там же, арк. 270.

¹⁰ Долматовский Е. Указ. соч. — С. 12.

¹¹ Архів МО РФ, арк. 282—286.

¹² Там же, арк. 345.

¹³ Там же, арк. 348.

¹⁴ Там же, арк. 314.

¹⁵ Там же, ф. 6-ї А, оп. 7036, спр. 2.

¹⁶ Долматовский Е. Указ. соч. — С. 66.

¹⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. — М., 1970. — С. 89.

Українці за рубезем

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) *

Поряд з педагогічною роботою професори Українського вільного університету проводили плідну наукову діяльність. Це — і участь у роботі різних наукових товариств, з'їздів і конференцій, міжнародних конгресів, і творче співробітництво із зарубіжними вченими, установами, в тому числі в Україні, і широка видавнича й освітницька діяльність, організація виставок досягнень української науки тощо.